

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет

Кафедра теорії та історії держави і права

Курсова робота

з дисципліни

Теорія держави і права

на тему:

«Теорія природного права»

Виконала:

студентка групи ПР-12

Галещук І.А.

Науковий керівник:

доцент, кандидат юридичних наук

Кравчук М.В.

Тернопіль-2017

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Становлення та сутність теорії природного права.....	5
1.1 Генезис концепції природного права в європейській правовій думці..	5
1.2. Сутність та ціннісні складові теорії природного права.....	8
Розділ 2. Характеристика поглядів основних представників теорії природного права.....	14
2.1. Теорія природного права Г. Гроція.....	14
2.2. Розвиток теорії природного права в Т. Гоббса, Дж. Локка та Б. Спінози.....	17
2.3. Характеристика поглядів інших представників теорії природного права.....	23
Розділ 3. Розвиток теорії природного права у вітчизняній правовій думці	28
Висновки.....	33
Список використаних джерел.....	35

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний стан розвитку людства характеризується загальним піклуванням усіх держав, міжнародних організацій, кожної людини стосовно пріоритетних положень прав і свобод людини в державі. Не обійшли ці процеси стороною і Україну, яка прагне більше відповідати змісту правої держави. Для її побудови Україні необхідно пройти нелегкий і тривалий шлях, створюючи принципово новий імідж держави, що відповідатиме міжнародним критеріям визнання її як правової держави.

Доктрина природного права та практична реалізація її положень потребує знання світової та національної правової спадщини розвитку ідей природного права у світі та Україні. У зв'язку з цим, вона набуває актуальності і необхідності дослідження, виходячи з вимог сьогодення, спираючись на її історичний розвиток. Дослідження даного наукового напрямку належить до теорії та історії права і держави, історії політичних і правових вчень, а також філософії права.

Проблеми природного права є вічними, доки буде існувати людство, оскільки людина не в змозі створювати ідеальні правові норми, а тільки може постійно наближатись до них. Отже, діє загальновідоме правило – вдосконалення не має меж.

Теорія природного права має доволі давню історію свого розвитку та своїм походженням сягає ще в античні часи. Але найбільш повне вираження вона отримала набагато пізніше - у XVII ст., на фоні все більш проголошуваних принципів рівності всіх людей, свободи, ідеалів вільної особистості та прав людини. У культурі Нового часу, особливо в епоху Просвітництва, концепція природного права мала велике значення для обґрунтування республіканських форм правління, а також сприяла захисту ідеї рівності всіх громадян у суспільстві та їхніх прав на економічні, політичні й релігійні свободи. Теорія природного права здійснила вирішальний вплив на розвиток європейського суспільства XVII-XVIII ст.ст.,

ставши теоретичною основою Конституції США та більшості європейських держав.

Актуальність осмислення цієї концепції зумовлює сучасна українська дійсність, адже йдеться про розгортання демократії у посттоталітарній країні, що шукає шляхи до справжньої цивілізованості.

Метою дослідження є обґрунтування ідеї природного права в західноєвропейській політико-правовій думці та аналіз сучасних концепцій відродження ідеї природного права.

Реалізація поставленої мети передбачає постановку та розв'язання наступних завдань:

- дослідження генезису концепції природного права в європейській правовій думці;
- визначення сутності та ціннісних складових теорії природного права;
- дослідження теорія природного права Г. Гроція;
- визначення особливостей розвитку теорії природного права в Т. Гоббса, Дж. Локка та Б. Спінози;
- надання характеристики поглядів інших представників теорії природного права;
- дослідження розвитку теорії природного права у вітчизняній правовій думці.

Об'єктом дослідження є ідея природного права у політико-правовій думці. Предметом дослідження є походження, особливості формування і обґрунтування ідеї природного права у політико-правовій думці.

У роботі використовуються принципи історизму, об'єктивності, єдності історичного та логічного. Використано такі методи: історичний – у реконструкції основних положень концепції природного права; компаративний – для виявлення основних особливостей розглядуваної концепції порівняно із попередніми теоріями, системний метод – при узагальненні світоглядних картин світу, що відповідали тим чи іншим парадигмам обґрунтування ідеї природного права.

РОЗДІЛ 1

СТАНОВЛЕННЯ ТА СУТНІСТЬ ТЕОРІЇ ПРИРОДНОГО ПРАВА

1.1 Генезис концепції природного права в європейській правовій думці

Представлення про природне право зародилися в далекій давнині на підставі представлень про історичний процес, як про відхилення від первісної досконалості. У літературі дана концепція вперше обґрунтовується в поемі Гесіода "Роботи і дні" (VII ст. до н.е.), де дається характеристика історичного процесу як послідовної зміни "золотого", "срібного", "мідного" століть, століття "напівбогів-героїв" і, нарешті, сучасного "залізного віку". Люди "золотого століття" (додержавний лад) знаходилися в природному стані, жили щасливо, не знаючи ні праць, ні турбот [10, с. 26].

Підтвердження цієї теорії виявляється в римських юридичних Дігестах. Римські юристи вважали, що природний стан був епохою панування природного права, природної релігії і природної моралі. У цей час усі люди були рівні і вільні і складали нероздільну родину, яка користалася перевагами ідеального правопорядку. Природне право, отже, розглядалося античною філософською школою як особлива система юридичних норм, які складають споконвічне надбання людського роду. Виходячи з цього, життєвим і науковим ідеалом суспільства вважалося повернення до старої істини в її первісній чистоті і незмінній досконалості.

З такого погляду історичні розходження й особливості діючого позитивного законодавства, як наслідок відхилення від досконалості, здавалися результатом сваволі і випадку. Значення розвитку, вплив індивідуальних умов і положень не представлялися істотними. Природний стан і природне право як незмінні ідеали вважалися однаково придатними для всіх часів.

Античні погляди були засвоєні філософсько-правовою думкою

Середніх століть. Богослов'я знайшло підкріплення для цих понять у біблійних переказах і ідеї первісного природного стану і природного права зробилися спільним місцем середньовічної доктрини. Філософія права Нового часу сприйняла ці ідеї як "стару шкільну аксіому".

У Новий час природно-правова теорія стає основою раціоналістичного світогляду. Оцінка суспільних відносин з позиції "здорового глузду", застосування до них правил логіки привели до зміни джерела природного права. Якщо раніше цим джерелом, як втім і усіх узагалі норм соціального і фізичного порядку на землі, визнавалося божественне волеустановлення, то тепер повсюдно поширеним стало твердження Г.Гроція про те, що "природне право є настільки непорушне, що не може бути змінене навіть самим богом». Подібно тому як бог не може зробити, щоб двічі два не дорівнювало чотирьом, так точно він не може зло за внутрішнім змістом перетворити в добро". Джерело права тепер відшукується в розумі: "Право природне є розпорядження здорового розуму, згідно з яким та чи інша дія, залежно від її відповідності чи протиріччї самій розумній природі, визнається або морально ганебною, або морально необхідною" [11, с. 221].

Новий час характеризується безупинною зміною практичної спрямованості природно-правового вчення. Якщо спочатку його представники лише хотіли дати розумне пояснення сформованому порядку відносин між людьми, то наприкінці цього періоду вони спробували зруйнувати історичні основи існуючого положення справ і замінити їх більш розумними, більш гуманними.

Відповідно до цього ряд послідовних трансформацій перетерпіло і саме поняття "природне право".

Школа природного права бачила в праві не якийсь природне явище (як продиктована богом природа речей у постглюкаторів), а витвір людського розуму, визнаного відтепер єдиною спрямовуючою право силою. В епоху панування філософії просвітництва юристи надихались ідеєю універсалізму та прагнули до побудови таких норм справедливості, які створюють

всеохоплююче незмінне для всіх часів та народів право (“Так, нові статути, які маркіз де Помбаль видав у 1772 році Університету у Коїмбрі, приписували, що відтепер викладання повинно вестись не на базі римського права, воно повинне будуватися на порівняльному праві та принципах, визнаних усіма цивілізованими народами”).

Ці настанови посилили тенденцію до злиття місцевих та регіональних звичаїв. Висування на перший план розуму як сили, котра створює право, підкреслювало нову важливу роль, відведену закону, та відкривало шлях кодифікаціям [17, с. 49].

Згідно з цією доктриною (школою), люди могли б позбавитися правил, які порушують вищі принципи ідеального права. Ця філософія, яка знайшла своє відображення у “Антигені” Софокла (“Я не думаю, що твій едикт мав таку силу, яка дає смертній істоті владу порушувати писані божі закони, ці закони не може порушити ніхто”) чи в видатній максимі “Summus ius, summa iustitia” (“самий суворий закон — вища несправедливість”) з трактату “Про республіку” Цицерона, була прийнята богословами середньовіччя, потім “школою права природи та людей”.

Ця філософія надихала упорядників Декларації прав людини та громадянина, з’явившись у 1789 році, та Кодексу Наполеона, стаття 1 проекту Цивільного Кодексу, який отримав нову редакцію, пояснювала: “Існує право всеохоплююче та незмінне джерело всіх позитивних законів; але це право виявляється не більше, ніж природним мотивом, оскільки відомо, що саме природний мотив керує людьми”. Ця філософія стала поживним середовищем для ідеалістичних течій, які виникли з кінця XIX століття і які намагались сформулювати визначення права.

Таким чином, на першій стадії свого розвитку природне право використовувалося як методологічний прийом, тобто природне право - це право, що існувало б, якби не було держави і встановлених нею законів. Пізніше природне право знову, як в античний час і Середні століття, стали вважати історичною гіпотезою: природне право - це право, яке нібито діяло

насправді в природному (додержавному) стані. На третій стадії воно розглядалося в якості політичного і юридичного ідеалу: природне право - це право, яке повинне б діяти замість історично сформованого правового порядку. І нарешті, природне право стали приймати за діюче право, яке повинне застосовуватися там, де мовчать закони, а іноді і там, де вони явно суперечать розуму.

1.2. Сутність та ціннісні складові теорії природного права

Сучасні дослідники відзначають, що протягом всієї історії свого існування поняття природного права було позбавлено належної змістовної і понятійної визначеності і загальнозначимості. А тому до сьогодні не існує єдиної думки стосовно визначення поняття природного права". Адже ніколи не було, немає й у принципі не може бути якогось одного-єдиного природного права, а було і є безліч різних (окремих, особливих) природних прав, точніше кажучи - їхніх концепцій і версій. Так що під загальним найменуванням і єдиним терміном "природне право" маються на увазі різні (за своїм змістом, сутністю і поняттям) варіанти природного права, різні змісти, вкладені його минулими і сучасними прихильниками і супротивниками в це збірне поняття [23, с. 58].

Загальною основою різних природно-правових тенденцій служать декілька фундаментальних ідей, а саме:

1. ствердження, що природне право походить від природи;
2. ідея про існування неписаних законів, вищих щодо позитивного права, які "тиснуть" на нього;
3. ідея, згідно з якою прагнення до (ідеальної) справедливості первинне щодо поваги (реальних) законів;
4. ідея недоторканності певних цінностей, що отримують верх над цінностями, які приносять людей у жертву державі.

Спроби з'ясування правових принципів, які могли б слугувати зразком

та критерієм для позитивного права, часто здійснювалися під егідою природного права. Водночас сьогодні не існує єдиної думки стосовно визначення поняття природного права.

У широкому розумінні воно позначає такі принципи обов'язкового порядку, які мають значення незалежно від людської згоди та настанов, отже, незалежно від позитивного права (Арістотель). У цьому широкому значенні поняття природного права не обмежується лише тими принципами справедливості, які повинні бути дійсними для "всіх часів та народів". Цим поняттям необхідно також позначити й принципи справедливості, що змінюються. Отже, у зазначеному розумінні йдеться про "природне право із змінюваним змістом".

Більш широкі поняттєві можливості має вузьке розуміння природного права, яке наближається до його буквального розуміння. Воно позначає такі принципи справедливості, які начебто випливають з існуючого світового порядку, з природи речей або з природи самої людини [7, 71].

Однак, оскільки різні природно-правові вчення (і покладені в їхню основу різні поняття природного права) поряд з розходженнями мають і щось істотно спільне, що, власне кажучи, і дозволяє відрізнити дані філософські концепції від всіх інших, то представляється доцільним виділити їхню загальну логіко-теоретичну основу, говорячи іншими словами, визначити ідею природного права. "Ідея природного права, - відзначав П.І.Новгородцев, - зберігає свій основний логічний склад, незважаючи на все розходження підстав, при яких вона застосовується в історії. Конкретні підстави для засвоєння доктрини змінюються, але сутність її залишається. Важливо визначити ту спільну основу її, що піднімає її над свідомістю даного часу і, відповідаючи деякій загальній потребі життя, робить її надбанням цілого ряду епох" [19, с. 15].

Центральним пунктом природно-правової ідеї є розрізнення природного права і позитивного. Передбачається, що поряд із правом, створеним людьми і вираженим в законах, у судових рішеннях чи інших

джерелах ("позитивне право"), існує природне право - сукупність вимог, за своєю вихідною основою безпосередньо, без якої-небудь прямої людської участі породжених самим натуральним життям суспільства, "природою" людського буття, об'єктивними умовами життєдіяльності, природним ходом речей.

Саме природне право є єдино справжнім, вихідно істинним правом, яке корениться в об'єктивній природі - у природі бога чи людини, у фізичній, соціальній чи духовній природі, у "природі речей" і т.д. Воно втілює у собі початки розумності, моральності і справедливості. На відміну від нього позитивне право може розглядатися як відхилення, як штучне, помилкове чи довільне встановлення людей (офіційної влади). Отже, розрізнення природного права і позитивного права одночасно містить у собі їх протилежну ціннісну оцінку: позитивну - природного права, негативну - позитивного права.

Відповідно до цього, можна зробити висновок про те, що значеннєвою основою всіх представлень про природне право (його ідеєю) є принцип протиставлення природного права позитивному, "штучному", який включає в себе їхню ціннісну оцінку і пріоритет "природного" над "штучним" [2, с. 8].

Обумовлена зазначеною природно-правовою ідеєю загальна модель природного права є початковою об'єктивною, абсолютною, безумовною ціннісною моделлю. Однак конкретний зміст цінностей цієї моделі, а разом з тим і визначення конкретної границі (лінії розподілу) між цими цінностями залишаються за рамками ідеї природного права, поза її загальним поняттям. Дані аспекти уже відносяться до сфери тієї чи іншої окремої, історично обумовленої природно-правової доктрини (концепції).

Ціннісні складові природного права історично визначаються конкретними умовами і вимогами життєдіяльності людського суспільства. Так, в рамках природно-правових вчень історично була вироблена деяка єдина загальнолюдська система цінностей, яка складає в даний час приналежність будь-якої природно-правової доктрини. До основних таких

цінностей більшість сучасних дослідників відносять: справедливість (у природно-правовому її розумінні), рівність, свободу, достоїнство особистості, права людини, правове обмеження влади (правову державу).

Невід'ємною і визначальною ціннісною складовою природного права споконвічно є справедливість. Власне кажучи, уся сукупність морально-правових властивостей природного права в узагальненому виді може трактуватися як вираження загальної й абсолютної справедливості природного права, якій повинні відповідати позитивне право і діяльність держави в цілому. Необхідно враховувати, що в природно-правових доктринах поняття справедливості наповнюється певним, особливим для кожної концепції фактично-матеріальним і, отже, обмеженим і частковим змістом. Тому природно-правове трактування поняття і змісту справедливості відрізняється від формально-логічного (на рівні теоретичних абстракцій і принципів) її трактування в цілому. Отже й різні природно-правові концепції справедливості - усупереч їхнім претензіям на моральну загальність і абсолютну цінність - насправді мають відносну цінність і виражають релятивістські представлення про моральність взагалі і моральні цінності права зокрема [15, с. 59].

Із поняттям справедливості тісно пов'язана інша ціннісна складова природного права - рівність. Намагаючись обґрунтувати необхідність реалізації принципу рівності в сучасному їм цивільному суспільстві, філософи Нового часу особливо підкреслювали наявність рівності людей у природному стані.

Природна рівність людей стала в цей період теоретичним обґрунтуванням можливості розгляду кожної людини як автономної особистості, наслідком чого було придбання нею так званого "права на розпорядження самою собою" ("кожна людина має деяку власність, яка полягає в її власній особистості, на яку ніхто, крім неї самої, не має ніяких прав") і трактування цивільного суспільства як сукупності автономних індивідів. Будь-які інші варіанти розпорядження людьми природними вва-

жатися не можуть, тому що не впливають безпосередньо з людської природи (відсутні в природному стані).

Невід'ємною ціннісною складовою природного права є свобода. При цьому, як відзначали самі філософи природно-правового напрямку, "немає слова, яке одержало б стільки різноманітних значень і здійснювало б настільки різне враження на розуми", як це. Багато в чому дане явище пояснюється тим, що свобода, утім, як і інші ціннісні складові природного права, трактується авторами природно-правових вчень не як специфічно формально-правове поняття, властивість чи характеристика, а як фактично-змістовний моральний феномен, що й обумовлює постійну зміну її значення і змісту.

Принципи рівності і свободи стали тлом, на якому розвилася інша ціннісна складова природного права - права людини.

Сучасна концепція прав людини є підсумком довгого розвитку і самого суспільства, і людських представлень про своє місце в суспільстві. Хоча витоки поглядів про свободу особистості, її невід'ємні права і самоцінність можна знайти вже в античному світі, думкою, яка затвердилася в сучасній філософській, юридичній і історико-психологічній літературі, є така, що говорити про права людини в античному і середньовічному світі можна тільки дуже умовно. У тому вигляді, у якому права людини існують і розуміються в даний час, - це, безперечно, продукт Нового часу, тісно пов'язаний з розвитком у цей же період представлень про автономію особистості й індивідуальну свободу [13, с. 216].

Згідно поглядам, що сформувалися у XVII - XVIII ст., ті права, якими б володіла кожна людина, знаходячись у додержавному (природному) стані, одержали назву природних. Ці права "нічим не обмежені і кожна людина має у своєму розпорядженні однакові права". При переході в цивільний стан люди, взаємно (за договором) відмовляючись від ряду своїх природних прав, передають блага від їхнього використання всьому суспільству, тобто переносять ці права на суспільство. До таких, як правило, відносяться права,

здійснення яких і в природному стані не цілком у владі людини. Це, головним чином, права, які стосуються безпеки і захисту.

Проте, при переході в цивільне суспільство не всі природні права відчужуються. "Є деякі права, про які не можна думати, щоб хто-небудь міг уступити їх чи передати". Дані права одержали назву невід'ємних (зберігаємих) природних прав. В англійській літературі їх позначають терміном rights (права взагалі).

Останні десятиріччя XVIII ст. відзначаються початком закріплення прав людини в державних законодавчих актах. Вже в 1776 р. у Декларації прав Віргінії, а потім і в Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки офіційно проголошується, що "усі люди створені рівними і наділені їхнім Творцем певними невідчужуваними правами, до числа яких відносяться життя, свобода і прагнення до щастя" [11, с. 223].

Таким чином, значенневою основою всіх представлень про природне право (його ідеєю) є принцип протиставлення природного права позитивному, який включає в себе їхню ціннісну оцінку і пріоритет першого над другим. Основними ціннісними складовими природного права можна визначити: справедливість, рівність, свободу, достоїнство особистості, права людини, правове обмеження влади. Ціннісні складові природного права трактуються авторами природно-правових вчень більшої мірою не як специфічно формально-правові поняття, властивості чи характеристики, а як фактично-змістовні моральні феномени, чим пояснюється постійна зміна їхніх значень і змісту.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОГЛЯДІВ ОСНОВНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ ТЕОРІЇ ПРИРОДНОГО ПРАВА

2.1 Теорія природного права Г. Гроція

Серед творців та розробників теорії природного права науковці виділяють Г. Гроція, його вважають першим розробником теорії природного права, який зміг на високому теоретичному рівні зобразити сутність розглядуваної концепції. Ідеї мислителя втілені в трактаті «Про право війни та миру». Все право, спираючись на вчення Арістотеля, Г. Гроцій поділяє на природне та волевстановлене. У свою чергу, право природне - є приписи здорового розуму (глузду), якими та чи інша дія, залежно від її відповідності чи суперечності самій розумній природі, визнається чи морально соромною, чи морально необхідною; відповідно, така дія чи дозволена, чи заборонена самим Богом, творцем природи [23, с. 57].

Отже, з такого розуміння природного права можна вивести такі його основні характеристики: 1) приписи природного права надаються Богом, який є творцем природи; 2) вони осягаються розумом людини, яка може вирішувати, якою є та чи інша дія - дозволеною чи забороненою; 3) право невіддільне від моралі, більше того, право виступає немовби засобом для досягнення морального стану суспільства, його «моральним обличчям», право є критерієм для визнання того, наскільки морально, тобто відповідно до приписів Бога - творця природи - діє людина.

Так, у праці Г. Гроція можна відмітити таке: «Право природне є приписом здорового глузду, відповідно до якого та чи інша дія, залежно від її відповідності або суперечливості найрозумнішій природі, визнається або морально ганебною, або морально необхідною; а отже, така дія або заборонена, або ж дозволена самим богом, творцем природи» [5, с. 71].

Із подальшого тексту видно, що мислитель проводить чітку грань між природним правом як таким, що “прописаний самим богом”, і правом, встановленим людиною чи божою волею: “Цією ознакою таке право відрізняється не лише від людського права, але і від права, встановленого божественною волею, оскільки останнє наказує або забороняє не те, що саме по собі і по самій своїй природі є належне або ж неналежне, але те, що недозволене лише через заборону і що поставлене в обов'язок через припис” [5, с.71].

Для розуміння природного права, вважає Г. Гроцій, важливо враховувати, що часто це поняття використовують у переносному значенні, маючи на увазі те, що не відкидається природним правом, наприклад, називають справедливим позбавлене будь-якої несправедливості. Навіть трапляються випадки зловживання цим поняттям, оскільки природне право часто ідентифікують з тим, що розум визнає гідним або найкращим, хоча й необов'язковим. Отже, природне право властиве божественній природі людини, воно абсолютне, раз назавжди встановлене і незмінне. “Природне право, з іншого боку, настільки непорушне, що його не може змінити навіть сам бог”, - переконує Г. Гроцій [5, с. 72]. Хоча Божа всемогутність безмірна і всеохопна, проте можна виділити й щось таке, чого вона не досягає, наприклад, Бог не може зробити, щоб двічі два не дорівнювало чотирьом, так само він не може зло за внутрішнім смислом перетворити на добро [14, с. 117]. Джерелом природного права Г. Гроцій проголошує контрольоване розумом природне прагнення людини до спілкування з метою захисту свого життя - прагнення, незалежне від будь-якої волі, навіть волі Бога. У реальному житті природним правом людини, на думку Гроція, є вибір (вказівка) здорового глузду, завдяки чому та чи інша дія, залежно від її відповідності чи невідповідності розумній людській природі, визнається або морально ганебною, або морально виправданою (необхідною). Отже, зміст природного права визначає сама людська сутність - розумна природа, а не “довільне” рішення людей, чи навіть Бога, оскільки й він не може зробити

так, щоб явище суперечило своїй суті, - морально ганебне чи зло залишається таким, а морально добре є саме таким у будь-який час і в будь-яких умовах. Г. Гроцій твердо переконаний, що природне право настільки вичерпно узгоджується з розумною, прихильною до іншого природою людини, що коли б його не дотримувались, то люди ніколи б не змогли стати спокійними, взаємно ввічливими і не змогли б жити мирною спільнотою [3, с. 153].

Г. Гроцій зауважує, що є певні правила природного права, які прописують будь-що не прямо й безпосередньо, а з огляду на певний стан речей. Наприклад, спільність майна була природною доти, доки не виникла приватна власність: так само це стосується здійснення свого права силою до впровадження громадських законів [5, с. 72]. Теоретик природного права твердить, що не можна вважати правильним розділення природного права на спільне для людей і тварин та на суто людське, що називалось правом народів, як це прийнято було у зведенні римського права. Тварини керуються інстинктом, і лише людина здатна усвідомлювати природне право як всезагальну основу поведінки - "першоначала" природного життя. Свої думки учений підтверджує цитатами із творів римських авторів, зокрема із Лактанція: "Ми спостерігаємо, що всім тваринам, позбавленим розуму, сама природа вселяє прагнення до самозбереження. Бо вони шкодять іншим заради власної вигоди, тому що не знають, що шкодити є зло. А оскільки людині доступне пізнання добра і зла, то вона утримується від заподіяння шкоди іншим, навіть на шкоду самій собі" [5, с. 73].

Актуальність регулювання за допомогою природного права міжнародних відносин XVII в. Гуго Гроцій бачить в усуненні невинуватої жорстокості військових дій. Гуманне ставлення до ворога - запорука введення в цивілізовані рамки такого свідомо жорстокого соціально-політичного феномена, яким є війна.

Разом з тим природному праву відповідає міждержавне сприяння переслідуванню злочинців. Кожна держава має певні права з надання притулку втікачам, але якщо це злочин проти безпеки інших держав, то

перешкоджати здійсненню покарання не слід. Потрібно видати постраждалій стороні злочинця або надати право на його упіймання.

В період військових дій Гуго Гроцій вважає справедливим брати майно підданих государя в забезпечення його боргів, бо вони поширюються на всіх громадян і можуть бути стягнуті ними в порядку регресу, але не можна грабувати в покарання за його злочини, які складають лише його власну провину [22, с. 73].

Підсумовуючи усе вищесказане, можна дійти до висновку, що у розумінні Г. Гроція природне право було невіддільним від самої природи людини, оточуючого людину навколишнього середовища, а також суспільства, яке повинно було розвиватися за необхідними «правилами». Однак, зрозуміло, що право не є чимось даним від Бога, а, натомість, виступає стихійним породженням стану тогочасного суспільства, яке за наслідками історичного розвитку дійшло до необхідності «гармонійно» будувати свої взаємовідносини. І доволі зрозумілим та логічним наштовхується бажання втілити або перенести природу людини до природи суспільства, так як це є найбільш прийнятним та близьким тогочасній людині. Саме в таких умовах вона буде плідно працювати та взаємодіяти з членами суспільства.

2.2. Розвиток теорії природного права в Т. Гоббса, Дж. Локка та Б. Спінози

Звернення до людської природи з метою обґрунтування тих принципів, на яких повинне базуватися суспільне життя, було типовим для мислителів Нового часу. Політику і право, мораль і релігію вони намагалися вивести із природи людини як такої, маючи на увазі суму певних властивостей людської природи, постійних і незмінних її сутнісних вимірів. Д.Локк, Т.Гоббс і Б.Спіноза апелювали до людської природи з тим, щоб довести правомірність і необхідність утвердження ідей "природної релігії", "природного права",

"суспільного договору" тощо. Ідея суспільного договору, органічно пов'язана з більш загальною теорією природного права, згідно з якою люди мають природжені й невід'ємні права, перш за все такі, як право на життя й особисту безпеку, була вельми своєчасною в період перших буржуазних революцій, оскільки мала демократичне спрямування й антимонархічний, антифеодальний характер. Держава, встановлена людьми шляхом взаємної згоди, розглядалася як гарант мирного життя людей, була покликана захищати їх від сваволі й насильства.

Англійський філософ Томас Гоббс був першим мислителем, хто наважився запропонувати концепцію природного походження держави. У "Левіафані" він пише: "Почуття й розум диктують людям необхідність відмови від природного стану й переходу до громадянського суспільства, до державного устрою. Внаслідок подібних прагнень природне право поступається місцем природному закону, згідно з яким людині забороняється робити те, що згубне для її життя, або що позбавляє її засобів до його збереження". Отже, природне право діє у природному стані співіснування людей і воно дозволяє людині, - вважає мислитель, - "робити все, що їй завгодно, й проти кого завгодно" [2, с. 8].

Визначення природного права мислитель пов'язує з поняттям свободи. Перший розділ його ґрунтовної праці "Про громадянина" присвячений розмірковуванням про свободу, містить думки, які дозволяють зрозуміти трактування природного права. Перекоаний, що від природи люди рівні одне одному, що згідно з природним правом кожен сам судить про ті засоби, які йому необхідні для збереження життя, що згідно з природним правом все належить усім, філософ не оминає нагадати, що кожен може змусити свого підлеглого дати гарантію майбутньої покори - і це також узгоджується з природним правом. Остання думка пов'язується з твердженням, що природа вимагає шукати миру, тому й необхідні зобов'язання підлеглих коритися володареві. Усвідомлення такого стану не заважає Гоббсу визначити природне право так: "Бо іменем права позначається не що інше, як свобода

кожного володіти своїми природними здібностями згідно з вимогами правильного розуму (*recta ratio*). Отже, перша основа природного права полягає в тому, щоб кожний захищав своє життя й оберігав члени свого тіла, як він тільки може" [12, с. 64].

У гл. III свого трактату "Про громадянина" Гоббс, крім першого і основного природного закону, висвітленого у гл. II, перераховує ще 19 природних законів, які є не що інше, як правила моральної поведінки індивіда в спільноті людей. Усі вони випливають із правила, яке відоме з часів Конфуція: не роби іншому те, що ти не хочеш, щоби зробили тобі. Воно назване згодом "золоте правило моралі". Англійський мислитель стверджує, що природні закони незмінні й вічні, і те, що вони забороняють, ніколи не зможе бути дозволеним. Природні закони зобов'язують нас лише перед судом совісті, вони є те ж саме, що моральні правила, тобто природне право. Людина, яка прагне дотримуватися природних законів, є справедливою, адже природним законам іноді суперечать вчинки, погоджені з громадянськими законами. Гарантією справедливості й вищого статусу природного закону для Гоббса служить Святе Письмо. Природний закон є Божественним законом, переконує мислитель у IV гл. свого трактату.

Інший відомий мислитель XVII ст. Дж. Локк у праці «Два трактати про правління» визначає, що з початку свого існування людство існувало на основі «закону природи», під яким розумілось те, на чому засновуються, та, як на фундаменті, будуються всі очевидні вимоги цього закону, з чого вони можуть бути певним чином виведені. Вони дістають свою силу та необхідність, оскільки узгоджуються із фундаментальним та первинним законом. Тобто це певні правила співжиття, що мають базовий (фундаментальний) характер, за допомогою та виключно з якими людина може нормально існувати [19, с. 17].

Не може бути основою закону природи те, від чого не залежить обов'язкова сила інших законів тої ж природи, проте не настільки всеохоплюючих. Однак, від цієї основи не залежить обов'язкова сила інших

законів; адже якби ми вирішили перерахувати всі обов'язки, які покладені людським життям, то не знайшли б жодного, що виникає лише з користі та зобов'язання тільки тому, що це вигідно; в той же час існує багато чеснот, що полягають у тому, щоб приносити користь іншим, навіть на шкоду самому собі.

На відміну від положень Т. Гоббса, в якого метою природного закону є збереження життя та здоров'я, Дж. Локк пов'язує природний закон не з вигодою для людини, а певним порядком, відносинами між людьми задля злагоди кожного.

Те, що веде за собою знищення в життя всякої справедливості, дружби, благородства не може бути основою закону природи. Адже яка може бути справедливість там, де немає ніякої власності, ніякого володіння, чи про яку власність може йти мова там, де кожному дозволено не лише володіти тим, що належить йому, але й те, чим він володіє, є власністю кожного на тій підставі, що це йому корисно [18, с. 40].

Отже, філософ вказує, що насправді такий основний закон природи існує, він повинен керувати людьми, повинен сприяти їм у співжитті з іншими людьми. Проте не треба робити з цього закону якогось «ідола», який може людині все дати, всім забезпечити. Людина повинна керуватися почуттям власної вигоди. Однак у цьому почутті має бути межа. Людина не може, керуючись прагненням до користі для себе, зазіхати на можливість забезпечення інтересів іншими людьми. Людина повинна дбати не лише про себе, але й не забувати про благо інших. Оскільки в первісному стані людьми не керують цивільні закони, то кожен має право на все, кожен є власником всього, що дарує природа. І необхідно певним чином співпрацювати, допомагати одне одному, не зазіхаючи на гармонію з природою, яка не передбачає злоби, гніву, ненависті та несправедливості.

Кожна людина, на думку мислителя, народжується з подвійним правом: по-перше, правом свободи особистості, над якою жоден інший не має влади, і вільно розпоряджатися якою може лише вона сама; по-друге, з

правом спадкувати разом з братами майно свого батька.

Бенедикт Спіноза у розумінні природного права багато в чому солідарний із англійським філософом Т. Гоббсом. Дослідник його філософії В.Соколов пише, що "за прикладом Гоббса і під прямим його впливом Спіноза у своїй концепції суспільства й держави - натураліст і також ідеаліст. Щоправда, спінозівська концепція природного права порівняно з гобсівською виділяється більшим натуралізмом. Основне прагнення кожної людини до індивідуального самозбереження поєднує не лише мудрого й невігласа, а й кожну людину з тваринами та "іншими індивідами природи" [9, с. 58].

Спіноза переконаний, що "права й установки природи" з однаковою силою діють як у природному, так і в громадянському стані. Кожен з індивідів "природно визначений до існування й діяльності певного виду. Наприклад, риби визначені природою до плавання, більші - до пожирання менших; отже, риби згідно з вищим, природним правом володіють водою, і при цьому більші пожирають менших".

Подібно до Гоббса Спіноза у "Теологічно-політичному трактаті" розглядає людей, що мають свої інтереси, як егоїстів і ворогів, які "тягнуться нарізно", і які "повинні навіювати тим більший страх.., наскільки вони хитріші й підступніші в порівнянні з іншими тваринами". Особливо це наявне в природному стані, коли людина визначається до дії майже виключно нижчими афектами, пристрастями. У цьому стані природне право кожної людини, точніше, кожного індивіда повністю визначається мірою тієї сили, якою його наділила природа. Природне право "не забороняє взагалі нічого, крім того, чого ніхто не може". Спіноза переконаний, що саме в силу дії природного права у природному стані не можна вести мову про мораль [16, с. 18].

На відміну від Гоббса голландський мислитель пов'язує перехід людей із природного в громадянський стан не із суспільним договором, а з фактом розподілу праці стосовно різних потреб людей і їх різних здібностей. Інтереси збереження й підтримки людського тіла, необхідність "добування

поживних засобів" стали основою, на думку Спінози, людського співжиття. Люди завжди, навіть при своєму егоїзмі й побороюванні одне одного, вступали й будуть вступати у спільність, бо з цього випливає значно більше вигоди, ніж шкоди. Навіть дикуни (варвари), що не знають державності, не можуть обійтися без взаємодопомоги.

Поєднання людей у суспільство є життєвою необхідністю, переконаний Спіноза. При цьому він, як і інші мислителі Нового часу, ототожнює суспільство з державою: "Громадянський стан встановлюється згідно з природним ходом речей для усунення загального страху і для уникнення спільних бід". Природа суспільного життя змушує людей до співпраці, що має передусім економічний характер, але неминуча конкуренція індивідуальних інтересів, що змушує людей жити відповідно до своїх пристрастей і розвиває їх погані схильності, постійно їх морально роз'єднує, ізолює одне від одного. Тому люди, замість того, щоб бути богами одне одному, живуть між собою як вовки. Звідси зрозуміло, що головна функція будь-якої держави - це функція виховна: "Жодне суспільство, - пише Спіноза, - не може існувати без влади й сили, а отже, і без законів, які врівноважують і стримують пристрасті й розгнуждані пориви людей". Ідеалом у нього є така організація влади, яка забезпечує узгодження життя людей і це життя визначається "не лише кровообігом та іншими функціями, притаманними всім тваринам, а переважно розумом, справжньою чеснотою і життям духа". Отже, справжнє людське суспільство, в якому люди шукали би власної користі лише під керівництвом розуму, об'єднує людей справедливих, вірних і чесних [11, с. 226].

Відповідно до цього люди, перейшовши із природного стану в стан громадянський, постійно потребуючи взаємодопомоги, повинні перетворювати її в дружбу. Якщо у природному стані поведінку людей характеризувала формула "людина людині вовк", то в громадянському стані її слід замінити формулою "людина людині бог", яка й повинна стати основоположним моральним принципом людської поведінки. Проте люди в

реальній дійсності далекі від того, щоб керуватися розумом, - вони переважно слідують за своїми пристрастями, догоджають своїм бажанням і плекають свої вади.

Отже, і Т.Гоббс, і Дж. Локк, і Б.Спіноза у контексті філософії Нового часу, виходячи з егоїстичної людської природи, обґрунтували необхідність суспільної організації життя людини, де цілком можливе гармонійне поєднання природного права людини на свободу задоволення життєво-необхідних потреб із розумним узгодженням цієї свободи зі спільним благом. Ця ідея виявилась вельми плідною і актуальна донині.

2.3. Характеристика поглядів інших представників теорії природного права

Розглядаючи теорію природного права, не можна оминати увагою концепції природного права відомих німецьких теоретиків С. Пуфендорфа, Х. Томазія та Х. Вольфа.

Як вказує І.А. Малютін, С. Пуфендорф був одним із перших в Європі, хто почав продумувати механізм існування суспільства та механізм існування людини в суспільстві з раціоналістичних позицій, з точки зору «природного права». Найбільш повно погляди мислителя щодо концепції природного права висловлені в праці «Про обов'язки люди і громадянина по закону природному» [13, с. 217].

В інтерпретації С. Пуфендорфа природне право виглядає як соціальна етика, норми якої повинні були регулювати поведінку всіх людей незалежно від їх становища, державної приналежності чи політичних переконань. Такий погляд на природне право в мислителя походив із того, що всім без винятку індивідам властиве дещо їх поєднуюче - прагнення до життя з ближніми, так як існувати наодинці людина не в змозі.

Вихідним пунктом теорії С. Пуфендорфа є концепція природного, додержавного суспільства. На відміну від Т. Гоббса, на думку

розглядуваного філософа, немає «війни всіх проти всіх» у природному стані, а потреби людей задовольняються, немає примусової сили. Поштовхом до створення держави стало збільшення кількості населення, невпевненість у забезпеченні права, страх перед можливим злом.

Послідовником С. Пуфендорфа, який продовжив розробку концепції природного права та вніс свій важливий внесок до розвитку розглядуваної теорії, вважається Х. Томазій. На думку останнього, основою існування природного права є мораль, яка містить припис вчиняти так, як це відповідає розумній природі людини. Але вимоги моралі не підкріплені примусом. Зрозуміло, виходячи з того, що в кожній людині «свої» уявлення про мораль, то в цьому випадку необхідна примусова сила. Держава у вченого - це природне суспільство, яке включає в себе верховну владу з метою задоволення всіх та громадянського добробуту.

Іншим яскравим представником німецької школи природного права 17 ст. варто відзначити Х. Вольфа. Подібно до Х. Томазія, право в першого виводиться із моральності, моральної необхідності, морального обов'язку. Від природи всі люди рівні, а тому мають рівні права. Всі люди є вільними, ніхто не володіє владою над іншим. Моральний обов'язок вдосконалюватися породжує право на життя, працю, освіту тощо.

На думку Х. Вольфа, у природному стані, коли люди жили сім'ями, вони не мали достатньо засобів для удосконалення. Тому вони вирішили об'єднатися в державу, метою якої є загальний добробут та загальна безпека. Таким чином, об'єднавшись у державу, люди утворили народ, який передав свою верховну владу правителю [11, с. 229].

Цікавою є позиція Х. Вольфа щодо законів у державі. На його думку, останні є практичною реалізацією природного закону. Вони надають свободу, необхідну для виконання моральних обов'язків. Право є свобода дій для виконання обов'язків. Межі такої свободи визначаються владою держави, владою монарха.

Важливою є концепція природного права Ф. фон Цейллера, викладена

в праці «Природне приватне право», перекладеної П. Лодієм. Сама праця присвячена проблемам суспільства, права, місця права в суспільстві, питанню правознавства як науки та його співвідношенню з наукою про мораль. У праці висвітлюються ідея природного права, його співвідношення з правом позитивним, різновиди природного права. Велика увага приділена формам природного приватного права, серед яких важливе місце займають інститут договору та сім'ї.

Право видатний правознавець XIX ст. розподіляє на природне та позитивне. Природне право, у свою чергу, поділяється на позасуспільне та суспільне. Позасуспільне право розподіляється на право окремих людей та сім'ю і право народів між собою, а право суспільне - на право сімейне та державне. Таким чином, об'єктами позасуспільного права виступають людина, сім'я та народи, а права суспільного - сім'я та держава.

Природне право також розподіляється на приватне та публічне. Приватне право розглядає: 1) позасуспільні, а саме вроджені права, які засновані на людській природі (право самозбереження), а також набуті права, які вимагають законної постанови (право договорів); 2) суспільні приватні права членів сім'ї [23, с. 58].

Серед джерел природного приватного права Ф. фон Цейллер називає практичний (діяльнісний) розум та людську природу. Окрім цього, є додаткові засоби, серед яких мораль, філософська антропологія, історія людства та історія загалом, позитивне право, філософія позитивного права, власне спостереження.

Право публічне тим часом розглядає: 1) законне право (суспільне співвідношення членів держави), а саме: між верховним главою та підданими; між громадянами окремо; тобто йде мова про право, яке панує в межах конкретного суспільства, та спрямоване на регулювання суспільних відносин; 2) правомірне відношення держав між собою: природне право держав - право народів.

Позитивне право - сукупність правомірних законів. Воно може бути

постановлено свавільними умовами чи законно-обов'язковим приписом правителя.

Цікавим є поділ позитивного права у Ф. фон Цейллера. Останнє може бути загальне, тобто право держави та народів, а також приватне, яке уособлюється волею законодавця, яка повинна дотримуватися. Отже, можна провести певну аналогію між такими різновидами позитивного права, зрозумівши їх як міжнародне право (загальне) та внутрішньодержавне (приватне). Останнє йде від самої держави (правителя) та спрямоване на суспільство. Метою такого права є встановлення правопорядку, забезпечення безпеки, потреб та інтересів членів суспільства, гармонійний розвиток, добробут всього суспільства тощо.

Позитивне приватне право містить у собі такі роди правомірних законів: 1) правомірні закони, які повинні бути визнані поза державою як дійсні, та які внаслідок цього не за змістом, а за судженнями образу появи та сукупних примусових засобів повинні сприйматися як позитивні; 2) правомірні закони, які надані розумом під необхідним передбаченням громадянства; 3) зміни, які законодавча мудрість повинна здійснювати; 4) свавільне розпорядження законодавця в рідкісних випадках заради загального порядку та коли мають місце зручні засоби для збереження законної цілі [23, с. 58].

Про справедливість позитивних законів, як переконаний Ф. фон Цейллер, можна судити лише спираючись на всезагальні начала права. З цієї позиції випливає, що основою позитивного права виступає право природне.

Сучасні неотомісти зводять своє розуміння природного права до філософії Т. Аквінського, чиє вчення було визнано католицькою церквою канонічним. Видатний представник неотомізму французький філософ і громадський діяч Жак Марітен (1882—1973) брав участь у підготовці Загальної декларації прав людини 1948 р. У своїх творах «Інтегральний гуманізм», «Права людини і природний закон», «Людина і держава» будував свою концепцію на традиційних для релігійної філософії уявленнях про

божественне походження права і держави, спираючись на принципи історизму, соціальної обумовленості політики.

В есе «Права людини і природний закон» Марітен визначає природне право як неписаний закон. Це означає, що існує, в силу самої людської природи, «вказівка чи положення, яке людський розум може відкрити і відповідно до якого людська воля повинна діяти, щоб бути в згоді з необхідними цілями людської істоти».

Природний закон, властивий кожній розумній істоті, повинен сприйматися як писаний кодекс і стати еталоном будь-якого справедливого закону. Природний закон доповнюється «рядом положень людського закону залежно від розмаїтості конкретних моментів і обставин», прийнятих людьми зобов'язань і прав, в міру розвитку культури. Кожна епоха, вважає він, має свій історично конкретний ідеал [19, с. 17].

Таким чином, сучасне розуміння природного права істотно відрізняється від трактувань епохи антифеодальних революцій, поглядів на людину як носія природних прав. По-перше, на противагу доктринам минулого, філософія і правознавство ХХ століття розглядають людину не як відособленого індивіда, а як учасника різноманітних суспільних зв'язків. У перелік природних прав включаться не тільки невід'ємні права особистості, покликані гарантувати її незалежність від державної влади, але і політичні, соціально-економічні і культурні права людини, права соціальних спільнот (права народу, нації, національних меншин). По-друге, послідовники Г. Гроція абсолютним природним правом оголосили початок справедливості, «природним правом зі змінним змістом», яке включає моральні і духовні цінності конкретного суспільства чи народу. Цей початок став сприйматися як вимога справедливості й відповідного пристосування права до цінностей існуючого суспільства. По-третє, вчення про природне право у ХХ ст., розвиваючи традиції філософського осмислення права, утворили кілька філософських течій — неокантіанство, неотомізм, персоналізм та ін., які зближуються в його трактуванні.

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ПРИРОДНОГО ПРАВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

В Україні у XVIII ст. ідея прав людини в політико-правовій думці розкрила нові грані, що було обумовлено епохою Гуманізму, епохою Відродження, коли в центрі світобуття постала людина. За буржуазною теорією природного права, яка оформилася в цей період і охопила своїми ідеями країни Європи й Америки, людина від народження має невідчужувані права на життя, свободу, недоторканність тощо. Ця теорія опосередкованим шляхом охопила Україну. Проте, крім запозичення прогресивних ідей, існували своєрідні теорії про цінність людського буття, які виникли одночасно з зарубіжними буржуазними теоріями і мали специфічне вітчизняне морально-юридичне забарвлення, спрямоване на захист простої людини, людини-трударя. Такою була філософія Григорія Сковороди, який спромігся піднятися до вимоги рівності як міри справедливості, обґрунтовуючи її природною властивістю. Український Сократ, як його назвали на Заході, вважав людину мірилом й критерієм правди, а її прагнення до щастя, умовою якого є свобода, - природним і закономірним. Вказуючи на природну рівність людей і вимагаючи юридичної рівності, він не відкидав відмінності людей за здібностями і нахилами. Щасливою людиною він вважав ту, яка, будучи вільною, працює у вільному суспільстві за своєю природною вдачею. Він писав, що “сродний труд”, тобто праця за покликанням і здібностями, є головним принципом демократичної республіки, що має сформуватися в Україні і Росії шляхом просвіти і реформування. У своїй творчій діяльності він акцентував увагу на соціально-економічному аспекті буття людини і ці його ідеї є певною передумовою розвитку соціально-економічних прав людини, які сформувалися і були офіційно закріплені в міжнародно-правових документах в XX ст. [21, с. 125]

У відомого українського філософа Якова Козельського теоретичні природно-правові засади знайшли більший вияв, ніж у Григорія Сковороди, хоча він, як і Г. Сковорода, у перебудові суспільства покладался на уряд, реформи, просвіту. Перебуваючи під значним впливом ідей епохи Просвітництва, Яків Козельський звертався до теорії природного права і суспільного договору, розглядав природні права людини як рівність в усіх аспектах суспільного життя. В умовах панування самодержавного режиму з притаманним йому кріпосним правом, де свобода належала лише пану, він вимагав поступового встановлення офіційної свободи для усіх, рівності перед законом, гармонійної єдності інтересів людини і суспільства. Особливу увагу мислитель приділив питанню взаємодії людини і державної влади, ґрунтуючись на теорії суспільного договору. Полемізуючи з англійським вченим Томасом Гоббсом, Яків Козельський наполягав на взаємовідповідальності державної влади і громадянина та можливості громадян розірвати суспільний договір у разі невиконання його умов правителем [1, с. 6].

Цінною стороною політико-правової думки XVIII ст. є своєрідне закріплення ідеї прав людини у проекті Конституції Пилипа Орлика (1710 р.) - першої Конституції незалежної України, яка проголошувала відповідальність влади перед людиною, рівність прав і свобод, у тому числі на право приватної власності, демократичну організацію влади з принципом поділу влад. Цей документ є надбанням української конституційної думки, зокрема в аспекті прав та свобод людини. Хоча Конституцію Пилипа Орлика деякі вчені вважають далеко недосконалою.

У XIX ст. розвиток політичної та правової думки в Україні відбувався під впливом соціально-економічних відносин, визначуваних занепадом феодалізму і зародженням капіталістичного ладу. Становлення ліберального й демократичного напрямків політичної та правової думки в Україні пов'язане з діяльністю таємного Кирило-Мефодіївського товариства, до якого належали Тарас Шевченко, Микола Костомаров та ін. Т.Г. Шевченко був

противником абсолютної монархії. Поет схилився до ідеї буржуазної республіки, оскільки там не було одновладдя, функціонував представницький орган, громадяни мали рівні права. Гарантом від сваволі, вважав він, повинен бути "праведний закон", що розглядається як синонім правди і справедливості. Але закон, який діє в державі, де існує нерівність, не може бути праведним.

Ідеологом лібералізму в Україні був Микола Костомаров. Основу його політико-правової концепції складала думка про федерацію, республіканський лад, громадянські свободи. Він висловлював критичне ставлення до самодержавства, пропонував скасувати кріпосне право, встановити юридичну рівність, не застосовувати смертної кари. Необхідною умовою нового державного устрою він вважав свободу господарської діяльності, свободу совісті, освіту народу (згодом ці свободи увійшли в сучасну Конституцію України (ст.23, 35, 42, 53) [8, с. 113]).

Значний внесок у розвиток політичної та правової ідеології ліберального й демократичного рухів в Україні зробив Михайло Драгоманов. У державно-правовій концепції М.П. Драгоманова передбачалися три гілки влади: законодавча, виконавча й судова. Очевидно, що майже усі ідеї М.П. Драгоманова складають основу принципів сучасної правової держави, де реальність прав і свобод громадян займає одне з ключових місць.

Певний внесок у розвиток політичної та правової думки в Україні на межі ХІХ - ХХ ст.ст. належить філософу й письменникові Івану Яковичу Франкові. Він був категоричним противником необмеженої монархії, поняття "право" і "закон" він розглядав як генетично пов'язані, але не тотожні інститути. Право, писав із цього приводу І. Франко, це тільки щит, яким прикривається безправ'я, оскільки в реальності немає прав і свободи, що проголошені законами.

Значну увагу співвідношенню людини й держави, свободи і влади приділяла українська поетеса і громадська діячка Леся Українка (Лариса Петрівна Косач). Для неї свобода особистості - широкомасштабне суспільне

явище, яке не може бути реалізоване без економічної та політичної свободи. Сама наявність закріплених у юридичних актах політичних та інших прав особистості, на її думку, ще не дає підстав твердити, що вони можуть бути вільно реалізовані, позаяк насильницька держава цьому не сприяє.

Наприкінці XIX - початку XX ст. ідея прав людини вже не розглядається поза контекстом правової держави й у теорії, і на практиці знаходить ті риси, властивості і характеристики, без яких цивілізоване суспільство не може існувати: гуманізм (пріоритет прав людини стосовно влади); демократичність (подолання відчуженості особистості від держави, створення масової соціальної бази), моральність (рівноправність і справедливість), виключення узурпації влади (поділ влад, створення системи стримувань і противаг).

Узагальнюючи практику сучасних йому правових держав, відомий юрист Б.О. Кістяківський писав: “Правова держава - це вища форма державного побуту, що виробило людство як реальний факт” [20, с. 162].

Аналізуючи умови становлення ідей і принципів правової держави, можна з впевненістю сказати, що саме це поняття не могло б скластися без властивостей, що „облагороджують”, таких як права людини, як „людський вимір” державності. Тому в своєму становленні і розвитку реальність прав людини не просто властивість, якість правової держави, але в кінцевому рахунку його мета, якій підпорядковані всі інші його характеристики.

Вже в наші часи Л.В. Петрова відзначає, що правова держава є форма обмеження домагань влади правами і свободами людини. Права і свободи індивіда - найважливіша протиповага всесиллю державної влади, покликана забезпечити її обмеження і самообмеження. Тому пріоритет прав людини стосовно держави Л.В. Петрова вважає первинним, що визначає, системоутвореним принципом правової держави [15, с. 59]. Мета правової держави - забезпечення меж свободи індивіда, неприпустимість порушення простору свободи, окресленого правом, заборона застосування насильницьких мір, не заснованих на праві.

Але, нажаль, права і свободи людини і громадянина можуть залишатися декларативними, значною мірою знецінюватися при відсутності певних засобів гарантування їх реалізації в повсякденному житті людини у суспільстві. Отже, питання про права людини - це не тільки питання про те, що повинно бути з позицій абстрактних намірів та зобов'язань, але й про те, що реально може бути здійснено індивідом в конкретних умовах. Тому, дуже доречно буде навести визначення правової держави, яке дає І.А. Малютін. Він вважає, що правова - це держава, у якій юридичними засобами реально забезпечене максимальне здійснення, охорона і захист основних прав людини [13, с. 217].

З цього можна зробити висновок, що правова держава характеризується реальністю втілення максимуму демократичних прав та свобод людини. А це може бути досягнуто при реалізації мінімум трьох обов'язкових умов: законодавчого закріплення прав і свобод громадян; законодавчого закріплення процесу, процедури реалізації прав і свобод громадян та забезпечення судового захисту від порушень прав і свобод громадян (створення мінімуму судових прецедентів такого захисту).

Таким чином, права і свободи людини, а особливо їх реальність - одна з основних проблем багатовікової теорії політико-правової думки в Україні, яка розглядалась з позиції політичного, морального, філософського, релігійного, юридичного світоглядів. Якою б не була держава за своєю природою, який би режим у ній не панував - права і свободи людини, її взаємовідносини з державою завжди викликали не тільки теоретичний, релігійний, філософський інтереси, а й прикладний. На постулатах та ідеях реальної свободи індивіда, пріоритету прав людини сформувалася доктрина реальності прав і свобод людини. Основою доктрини стала природно-правова концепція, що базувалася на первинності принципів свободи та невід'ємності, не відчужуваності прав людини, які належать їй від народження. Українські мислителі були безпосередніми учасниками творення цієї доктрини.

ВИСНОВКИ

Таким чином, природне право займало уми вчених-правознавців, філософів протягом багатьох віків, оскільки воно є першоджерелом людського існування. Не одне століття філософи і юристи готували теоретичне підґрунтя для вивчення природного права, виділивши такі сфери предмета філософського дослідження як: природа (Античність); моральні норми, Бог, і душа (Середньовіччя); психологія, реальний світ (Новий час).

Правознавці античності, мислителі епохи Середньовіччя, Відродження і Реформації, Нового часу. Просвітництва обґрунтовували власне розуміння природного права. Але за наявною різноманітністю поглядів щодо його витоків (мудрість Бога, природа людини, її розум, природа речей, що й обумовило існування декількох напрямків сучасних природно-правових концепцій) спільним було найважливіше: розуміння права як явища загальнолюдського. Вчені минулих століть стверджували, що природне право є вічним і незмінним, воно супроводжує людство з моменту його виникнення. Природне право — це вимоги, породжені самим людським буттям — право на життя, свободу, рівність, власність, безпеку. Основним положенням природно-правових концепцій був і є висновок про існування поряд з нормами законодавства (що утворюють позитивне право) постійно діючих, незалежних від держави норм, які втілюють справедливість. Тому оцінювати правову дійсність з позицій природного права означає оцінювати її з позиції істини (розуму, здорового глузду), а не з позиції ідеологічних постулатів, вигідних владі (що, як правило, істотно впливають на зміст законів).

Виразом природного права є невід'ємні, невідчужувані права людини. На них повинні спиратися норми позитивного права, що дає змогу правам людини визначати права влади (держави), а не навпаки. Але тільки проголошення цих прав є недостатнім для повноцінного життя суспільства. Невідчужувані права людини повинні дійсно реалізовуватися. Забезпечення

реалізації прав людини прихильники природно-правових поглядів покладали і покладають на державу, доводячи, що вона є тим соціально-політичним інститутом, який, передусім, покликаний охороняти природне право.

Одним із засновників школи природного права є Гуго Гроцій. Його погляди викладені у трактаті «Про право війни і миру. Три книги». На думку Г. Гроція, люди на ранніх етапах були рівними, мали спільну власність. Цей „природний” стан характеризувався відсутністю держави та приватної власності. Але згодом принципи справедливості порушилися, виникла ворожнеча, розпочалися війни.

Важливою «віхою» в розвитку та досягненні концепції природного права є XVII ст., яке надало потужних мислителів, що внесли суттєвий внесок щодо розуміння проблеми природного права. Серед них Т. Гоббс, Дж. Локк та Б. Спіноза.

Під природним правом Бенедикт Спіноза розумів об'єктивну необхідність, відповідно до якої існують і діють природа і кожна її частина. Основна суть усього вчення полягала в тому, що природне право ототожнювалося з "міццю" - здатністю будь-якої частини природи до самозбереження. Право кожного сягає так далеко, як далеко сягає визначена йому міць.

В уявленнях багатьох українських мислителів людина постає творцем свого власного щастя, владикою своєї волі, повноправним господарем своєї долі і вчинків. Оригінальна концепція права Г. Сковороди припускає не раціоналістичне, а релігійно-онтологічне обґрунтування природного права, що відбиває його внутрішню духовну сутність. М. Драгоманов, розглядаючи питання про співвідношення особистості і держави, дотримувався індивідуалістичної позиції (примат особистості над державою), був прихильником теорії природного права. Він вважав, що людина від народження має природні права, найважливішим з яких є право на життя, на особисту недоторканність. В своїх дослідженнях реальну свободу українські мислителі розуміли як звільнення від зовнішнього насильства та залежності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вдовичин І. Я. Застосування ідей природного права в українській політичній думці державницького напрямку (20–30 рр. ХХ ст.) / І. Я. Вдовичин // Політикус. - 2015. - Вип. 2. - С. 5-8
2. Вдовичин І. Я. Свобода особи в епоху європейського середньовіччя (теологічна інтерпретація ідеї природного права) / І. Я. Вдовичин // Європейські перспективи. - 2013. - № 3. - С. 5-14
3. Волков С. Рационалистическая интерпретация теории естественного права в трактате Гуго Гроция "О праве войны и мира" / С. Волков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. - 2009. - Вип. 12. - С.152-160
4. Грищук О. В. Застосування природного права під час здійснення судового огляду: філософсько-правовий вимір / О. В. Грищук, Д. І. Попов // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична. - 2014. - Вип. 4. - С. 291-299
5. Гроцій Гуго. О праве войны и мира. Три книги / Г. Гроцій. - М.: Ладомир, 1994. - 868 с.
6. Захарчук А. С. Права людини в контексті доктрини природного права періоду Української Народної Республіки й Української держави / А. С. Захарчук // Бюлетень Міністерства юстиції України. - 2011. - № 12. - С. 5-13
7. Кабанець Н. Науковий метод у школі природного права / Н. Кабанець // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. - 2012. - Вип. 93. - С. 70-73
8. Калюжний Р. А. Теорія природного права в юридичній думці російської імперії середини ХІХ початку ХХ ст.: до формування нової дослідницької парадигми / Р. А. Калюжний, І. М. Сопілко // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. - 2011. - № 3. - С. 113-115

9. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навчальний посібник. - 3-тє вид., змін, й доп. / М.В. Кравчук. - Тернопіль: Карт-бланш, 2007. - 288с.
10. Левчук-Хмара М. В. Еволюція концепції природного права у давньогрецькій філософській традиції / М. В. Левчук-Хмара // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка . - 2012. - Вип. 64. - С. 26-32
11. Литвинов О. Роль теорій природного права у створенні сучасного світу (до питання про "другий осьовий час") / О. Литвинов // Філософія права і загальна теорія права. - 2013. - № 1. - С. 221-233
12. Малютін І. А. Розвиток принципу верховенства права в контексті доктрини природного права / І. А. Малютін // Адміністративне судочинство. - 2012. - № 3-4. - С. 61-68
13. Малютін І. А. Теоретичні основи доктрини природного права та її роль у кримінологічному забезпеченні захисту прав і свобод людини в Україні / І. А. Малютін // Правове регулювання економіки. - 2014. - № 14. - С. 215-229
14. Перевалова Л. В. Розвиток природно-правової доктрини: історія та сучасність / Л. В. Перевалова // Вісник Нац. техн. ун-ту "ХПІ" : зб. наук. пр. Темат. вип. : Історія науки і техніки. – Харків : НТУ "ХПІ". – 2013. – № 68 (1041). – С. 116-123.
15. Петрова Л. В. Методологічна роль природного права в сучасному правознавстві / Л. В. Петрова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. - 2001. - Вип. 15. - С. 58-61
16. Попов Д. І. Філософсько-правові засади застосування природного права при здійсненні судового угляду у випадку прогалин у законодавстві / Д. І. Попов // Європейські перспективи. - 2013. - № 4. - С. 16-22
17. Савенко В. В. Філософсько-правове осмислення природного права та юридичного позитивізму: компаративний аналіз проблеми / В. В. Савенко // Право і суспільство. - 2014. - № 6.2(2). - С. 48-53

- 18.Тімуш І. С. Негативні тенденції дуалізму позитивного та природного права / І. С. Тімуш // Право і суспільство. - 2011. - № 1. - С. 38-44
- 19.Триньова Я. Jus naturale — біоетика — neo jus naturale: еволюція природного права / Я. Триньова // Юридична Україна. - 2014. - № 8. - С. 14-20
- 20.Турута О. В. Погляди українських філософів на проблему реальності прав людини / О. В. Турута, Н. А. Дубина // Вісник Харківського університету. Сер. Теорія культури і філософія науки. – Харків, 2015. – № 1142, вип. 52. – С. 160–165.
- 21.Федоренко В. Нове наукове дослідження теорії природного права у вітчизняній і російській правовій думці / В. Федоренко // Юридична Україна. - 2011. - № 8. - С. 124-126
- 22.Хвойницька Х. Концепція природного права голландських мислителів (Ю. Ліпсій, Г. Гроцій) / Х. Хвойницька // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". - 2011. - № 692. - С. 69-73.
- 23.Ходанич Ю.М. Концепція природного права представників Нового часу та Франц фон Цейллер / Ю.М. Ходанич // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2014. - Серія ПРАВО. Випуск 28. Том 1. – С. 56-61